

'Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden'; een voorstudie naar moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn

Deel 1: Over 'Naatje van de Dam' en volksbeschaving

I. Jacob Cats in Brouwershaven: een inleiding

Wie 's winters het weidse marktplein van Brouwershaven aandoet, komend vanuit een van de oude, nauwe straatjes met lage, kleine huisjes die er naartoe kronkelen, loopt grote kans die ruime, immer winderige leegte alleen te moeten delen met het imposante standbeeld (1826) van Jacob Cats. Hoewel bekend - maar niet minder gekriuseerd - als literator, diplomaat, bestuurder en landontginner (Minderaa 1962) staat Vadertje Cats met zijn opgeheven, waarschuwende hand daar vooral als 17e-eeuwse schepper van een calvinistische, Nederlandse 'moraalleer' (Van Es, 1962) die de roomse moraalleer moest vervangen die na de opstand tegen de Habsburgse dynastie afgezworen werd. Wie dat 's zomers doet, loopt die kans geenszins; zowel in de straatjes als op de markt moet je je dan door een menigte toeristen, goeddeels bestaande uit Duitsers, heen worstelen. Voor de als zedenmeester neergezette Cats maakt het allemaal niets uit: in beide gevallen is er immers bijna niemand die op hem let; de toeristen komen niet voor hem - ook de Nederlandse niet -, maar voor het strand en de zee. En al horen zijn moraliserende zegswijzen - zoals: 'Kinderen zijn hinderen', zei Vader Cats - nog steeds tot het Nederlandse taalgebruik, en al leent hij nog immer zijn naam aan de dienstwoning van de Nederlandse premiers, weinigen van de vele passanten zullen er zich van bewust zijn, dat het beeld er staat als nationaal - en niet lokaal, al is Cats dan in Brouwershaven geboren - en nationaliserend eerbewijs uit het begin van de 19e eeuw. Ook de zeldzaamheidswaarde van het standbeeld - tussen 1800 en 1850 werden in Nederland maar vijf standbeelden opgericht, waaronder dat van Cats; van voor 1800 zijn maar vier monumenten overgebleven (Matthey, 1992, 140) - doet daaraan niets af. Hoewel de mensenmenigte rond Cats' standbeeld in de zomer bij ons makkelijk de herinnering oproept aan de drukte die we aantreffen rond het *Hermanns-Denkmal* toen we jaren geleden over de *Hermannsweg* liepen, het gaat om niet meer dan een oppervlakkige gelijkenis. In het eerste geval is de attractie zee en strand, in het tweede de beleving van *Deutsche Einigkeit, meine Stärke, meine Stärke, Deutschlands Macht*.

Cats' standbeeld op de Brouwe markt - eenzaam en onopgemerkt in de winter, zomers omspoeld door achteloze toeristen - kan als pictura tezamen met de spreuk 'Vechtende koeyen voegen haer als de wolf komt' (Cats 1632, 113) als een embleem - een genre dat Cats op Europees niveau beoefende in zijn tijd (Praz,

1964, 85-87) - gelezen worden. Een embleem dat iets van het raadsel (Schöne, 1968, 21) van het Nederlandse nationale zelfbewustzijn kan verhelderen: het is er wel, vooral in tijden van nood, maar je moet er vooral niet te veel aandacht aan schenken.

Gedenck dit alle tijt ghy vrye Neder-landen,
Want siet in Eenigh zijn daer zijn u vaste banden,
Maeckt dat u binnens landts geen wrevel om en roert.
Vermits een grage wolff op uwe kudden loert.

In een reeks artikelen willen we rapporteren over de resultaten van ons (voor)onderzoek naar de mogelijke samenhang tussen (de ontwikkeling van een) nationaal bewustzijn in Nederland en de 'opdracht' van het moedertaalonderwijs als standaardtaal- en letterkunde-onderwijs. We zijn aan dat vooronderzoek begonnen omdat ons vanuit Duitsland het verzoek bereikte een bijdrage te leveren aan een bundel rond dat thema die de 19e en 20e eeuw zou bestrijken (Gogolin, 1994). (Zoals bekend is de 19e eeuw uitermate belangrijk voor het begrijpen van het ontstaan van de Duitse natiestaat.) Toen we dat verzoek in principe hadden ingewilligd, kwamen we al snel tot de ontdekking dat dit onderwerp, anders dan bij onze oosterburen, in Nederland tot nu toe nauwelijks voorwerp van wetenschappelijke aandacht is geweest. Datzelfde geldt trouwens evenzeer voor de geschiedenis van het moedertaalonderwijs. We besloten toen ons (voor)onderzoek te richten op een corpus citaten uit vakdidactische publikaties uit de periode 1893-1993 die al dan niet zijdelings en/of impliciet iets met het onderwerp te maken leken te hebben. Zo'n corpus samenstellen voor de periode 1800-1893 leek ons vooralsnog een onmogelijke opgave al was het alleen maar omdat de Bibliografie van Renders (1962) nauwelijks of geen verwijzingen naar publikaties van voor 1893 bevat, terwijl het bibliografisch apparaat van De Vos (1939) door zijn vormgeving buitengewoon lastig te gebruiken is. Bovendien vermoeden we dat publikaties van voor 1893 moeilijk boven tafel te krijgen zullen zijn.

Toch wilden we ons een beeld vormen van tenminste de ontwikkeling van onze nationale identiteit in de 19e eeuw en de (mogelijke) rol van (taal)onderwijs daarbij. We vermoedden namelijk dat ons dat zou kunnen helpen bij de analyse en interpretatie van ons corpus. Dat beeld, dat in dit eerste deel centraal staat, hebben we ons aan de hand van secundaire literatuur gevormd.

Deel 2 van onze serie is gewijd aan de analyse en interpretatie van ons corpus vakdidactische citaten (1893-1993). In deel 3 proberen we een conceptuele analyse te geven van de begrippen moedertaal en moedertaalonderwijs. Daarmee hopen we helderheid te verschaffen in een historisch gegroeid dilemma dat de analyse van ons corpus aan het licht heeft gebracht en dat het huidige denken over moedertaalonderwijs naar ons oordeel nog steeds 'plaagt'. Het vierde deel van onze serie wijden we aan de welbekende canard over de afschaffing van het

Nederlands naar aanleiding van uitspraken van minister Ritzen over de rol van Engels in het universitair onderwijs.

Afgezien van deze inleiding bevat deel 1 allereerst een beschrijving van nationale monumenten uit de 19e en begin 20e eeuw als indicatoren van nationaal zelfbewustzijn; door een vergelijking van de Nederlandse met de Duitse situatie proberen we wat meer zicht te krijgen op het specifieke van de Nederlandse situatie (paragraaf 2). In een kleine excurs wijden we enige aandacht aan geschiedenisplaten voor het onderwijs. Daarna proberen we een onderscheid aan te brengen tussen West- en Oosteuropes nationalisme tegen de achtergrond waarvan we het Nederlandse nationalisme trachten te plaatsen.

In paragraaf 3 geven we eerst een summier schets van de geschiedenis van het moedertaalonderwijs sinds 1800. Daarna gaan we in op het beschavingsproject van De Verlichting en de rol van de ontwikkeling van een standaardtaal en van een nationaal bewustzijn daarin. Aangezien de verbetering van het volkslied en van de volkszang een belangrijk onderdeel was van het 'beschavingsoffensief' van De Verlichting schenken we daaraan vervolgens aandacht. Dat brengt ons als vanzelf bij de ontdekking van het (middeleeuwse) volkslied als inhoud van het moedertaalonderwijs. We sluiten deel 1 af met een korte beschouwing over de constructie van de Nederlandse natie- en cultuurstaat.

II. Nationale monumenten in Duitsland en Nederland als indicatoren van nationaal zelfbewustzijn

A. Inleiding

In de 19e eeuw heerste er, zeker tegen het eind van die eeuw, in veel Westeuropese landen een statuomanie.

In Duitsland steeg het aantal standbeelden tussen 1800 en 1880 van 18 naar ca. 800. In Frankrijk begon de epidemie in de Provincies. Parijs werd er eigenlijk pas goed mee geconfronteerd aan het einde van de negentiende eeuw. Tussen 1815 en 1870 werden er in de Franse hoofdstad 26 standbeelden opgericht. In de periode 1870-1914 waren dat er maar liefst 150. Ook Londen kreeg er flink wat standbeelden bij. (...) De statuomanie woedde het hevigst in Italië. (...) Van de Europese hoofdsteden werden Parijs en Wenen het ergst bezocht. (...) Amsterdam bleef er voor gespaard: in de negentiende eeuw zijn daar in totaal twaalf gedenktekens opgericht, waaronder vijf standbeelden. (Matthey, 1992, 133)

Bij veel van die 19e-eeuwse monumenten ging het om zuiver lokale prestige-objecten, maar het kon ook gaan om nationale monumenten. Daarvan is, volgens de bekende Duitse historicus en *Denkmalforscher* Nipperdey, sprake als gepro-

beerd wordt 'de nationale identiteit uit te drukken in een aanschouwelijk, blijvend symbool. Of die symboolwaarde nu wordt toegekend aan een persoon, een gebeurtenis of een mythe, van belang is dat de natie in haar totaliteit zich erin kan herkennen' (ib., 135).

Nipperdey (1968) onderscheidt in de nationale monumenten die in Duitsland in de 19e eeuw zijn opgericht, de volgende vijf typen¹.

1. Het nationaal-dynastieke monument dat de natie symboliseert die de monarchie geconstitueerd en verenigd heeft. Als bekendste voorbeeld geldt het *Nationaldenkmal* voor Wilhelm I (Berlijn 1892-1897; het is in de tweede wereldoorlog verloren gegaan).
2. De *Denkmalskirche* die de uitdrukking moet zijn van het nationale eendachtsgevoel. In de 19e eeuw is het in Duitsland slechts bij plannen gebleven om zulke kerken te bouwen. Wel is de Keulse dom die in de 19e eeuw gerestaureerd en afgebouwd werd achteraf als zodanig opgevat.
3. Het *Denkmal der Bildungs- und Kulturnation* dat niet-vorstelijke personen eert die vanwege hun prestaties op een of ander gebied de grootheid van de natie belichamen. Ze zijn vooral opgericht door de 19e-eeuwse bourgeoisie als demonstratie van haar toegenomen macht en zelfbewustzijn. Als bekendste Duitse voorbeeld geldt het *Walhala*, de *Tempel deutscher Ehren* bij Regensburg (1830-1842); maar ook individuele standbeelden waarmee de natie haar helden collectief huldigt, worden daartoe gerekend.
4. Het *Nationaldenkmal der demokratisch konstituierten Nation* dat, van en voor het volk, de herinnering levendig wil houden, ofwel aan de eendrachtige strijd van de natie tegen een vijand, ofwel aan een andere gebeurtenis uit de constitutionele geschiedenis die het waard is om onthouden te worden. Als befaamdste in deze soort geldt het *Hermannsdenkmal* (1841-1875). Ook het gedenkteken in Frankfurt (1903) ter ere van de parlementariërs die in 1848 als voorvechters van de Duitse eenheid zijn opgetreden, hoort hiertoe.
5. Het *Denkmal der nationalen Sammlung/nationalen Konzentration* dat uitdrukking wil geven aan de natie opgevat als anti-individualistische, gesloten volksgemeenschap die zich verbonden weet door een mystiek solidariteitsgevoel en zich verheven voelt boven andere volken. Als zodanig gelden de vele *Bismarck-Denkmäler* in de vorm van torens en zuilen die kennelijk bedoeld zijn als middelpunt van publieke manifestatie. Ze eren niet Bismarck als persoon, maar de abstracte, boven individuele belangen verheven natie.

B. De Nederlandse situatie

Hierboven is al aangegeven dat Amsterdam in de 19e eeuw nauwelijks 'last' had van statuomanie; dat geldt eigenlijk evenzeer voor heel Nederland, zeker als het om standbeelden gaat. De Nederlandse afkeer daarvan wordt wel toegeschreven

aan onze spreekwoordelijke zuinigheid, aan onze bescheidenheid en ongevoeligheid voor het grote gebaar en vooral aan onze calvinistische weerzin tegen beeldenverering (Matthey 1992, 140). Aan zijn inventarisatie en beschrijving van 19e-eeuwse Nederlandse nationale monumenten (ib., 139-147) verbindt Matthey dan ook de conclusie dat vergeleken met Duitsland 'het repertoire van nationale monumenten hier te lande aanmerkelijk schraller is' (ib., 147). Even verderop wijst hij erop dat de nationaliserende werking van de Nederlandse monumenten ook veel kleiner is dan in Duitsland. Hij schrijft dat onder andere toe aan het feit dat Nederland geen *collectieve* historisch-culturele monumenten van het type 3 kent.

Ook andere typen zijn overigens in Nederland schaars 'gevuld'. Van type-1 monumenten noemt Matthey er maar vijf, waarvan er maar één door het Koningshuis zelf is opgericht. Typerend acht hij het dat Koning-Stadhouder Willem III (1650-1702) in Engeland zes standbeelden kreeg in de 19e eeuw en geen in Nederland; dat kwam pas in 1921. Over een nationale herdenkingskerk is in Nederland in de 19e eeuw niet gesproken; iets wat als zodanig dienst doet, hebben we niet. Evenmin hebben we een kerkhof van nationale allure.

Type-4 monumenten zijn er ook al nauwelijks, al hebben het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 en de oorlog met België (1830-1831) wel tot enige bouwkunst geleid. Het monument dat gewijd is aan de onafhankelijkheid van 1813 zullen maar weinig Nederlanders als zodanig kennen. Het tweede, het *Monument ter Herinnering aan den Volksgeest van 1830 en 1831* (1856) op de Dam in Amsterdam heette in de volksmond al gauw 'Naatje van de Dam' en werd mikpunt van scabreuze volkshumor². Net aan 70 jaar heeft het bestaan, toen werd het gesloopt om plaats te maken voor een trambaan. Matthey (1992) concludeert dan ook dat de 19e-eeuwse Nederlander '(g)een onomstreden, tot in alle uithoeken van het land geaccepteerde sacrale locatie (heeft gekend) waar de beleving van het nationaal gevoel kon worden geritualiseerd' (ib., 149). Hij schrijft dit onder andere toe aan de Haags-Amsterdamse-Rotterdamse triarchie die verhinderde dat de culturele, politieke en economische functies in één stad verenigd werden.

De conclusie ligt voor de hand: voorzover nationale monumenten opgevat mogen worden als indicatoren van het nationale zelfbewustzijn van de Duitse en Nederlandse naties in de 19e eeuw lijken ze te verwijzen naar tamelijk uiteenlopende inhouden. Niet alleen het grote, kwantitatieve verschil wijst daarop, maar vooral ook de kwalitatieve verschillen. Wordt het nationale zelfbewustzijn in Nederland bij voorkeur door de bourgeoisie geconstrueerd met behulp van afbeeldingen van individuele, niet-vorstelijke personen, in Duitsland wordt daarbij vooral gebruik gemaakt van nationaal-dynastieke en collectieve, historisch-culturele monumenten, die vorsten, veldslagen en volk vereren.

C. Geschiedenisplaten: een excurs??

Een tendentieel zelfde conclusie levert een vergelijking op tussen Duitse (uit de periode 1888-1933) en Nederlandse (uit de periode 1888-1970) schoolplaten voor geschiedenisonderwijs (Matthey 1992, 128-132). Weliswaar ontlopen de platen elkaar nu niet veel voorzover het de binding van de historische afbeeldingen aan personen betreft, maar op andere punten zijn er wel verschillen.

Op de Duitse platen nemen landelijk bekende historische gebouwen en nationale gedenktekens, zoals het *Hermanns-Denkmal* in het Teutoburgerwoud, een belangrijke plaats in. Op de (Nederlandse platen) ontbreken ze, het stadhuis (later paleis) op de Dam (in Amsterdam) uitgezonderd. Daarentegen komt het dagelijks leven op de Nederlandse platen aanmerkelijk beter uit de verf dan op de Duitse tegenhangers. (...)

Het mentaliteitsverschil tussen Duitsers en Nederlanders komt ook naar voren uit de emotionele lading van de schoolplaten. De bloederigheid en het nationalistische pathos die de makers van de (Nederlandse) serie met opzet hebben vermeden zijn op veel van de Duitse platen - met name die uit de Wilhelminische tijd - nadrukkelijk aanwezig. (ib., 130)

We zullen nu eerst proberen te achterhalen of de geconstateerde verschillen tussen nationaal zelfbewustzijn zoals uitgedrukt in nationale monumenten en schoolplaten ook in globalere termen te vangen zijn.

D. West- en Oosteupees nationalisme?

De conceptuele en theoretische complexiteit van het historische en actuele begrip nationalisme en de daarmee verbonden begrippen als natie, staat, volk, taal en cultuur en politiek is aanzienlijk en zeker nog niet ten volle voorzien door historici; die complexiteit neemt nog toe als daarbij ook nog de rol van onderwijs en meer speciaal van moedertaalonderwijs betrokken wordt. Een aantal observaties en onderscheidingen gedaan en voorgesteld door verschillende onderzoekers kunnen ons een aantal stappen verder brengen als we wat meer helderheid willen verschaffen over de verschillen en overeenkomsten tussen het Duitse en Nederlandse nationale zelfbewustzijn zoals dat blijkt uit opmerkingen van (moedertaal)didactici in het verleden. Daardoor hopen we ook meer zicht te krijgen op het specifieke van het Nederlandse nationale zelfbewustzijn.

Er lijkt tamelijk veel consensus over de opvatting dat het sedert de 18e eeuw opkomende nationalisme een reactie is op moderniseringstendenzen in die tijd. Zo merkt Wessels (1992, 30) op:

Voor velen ging een getransformeerd nationalisme die functie (= het scheppen van nieuwe zekerheden na het verloren gaan van de oude zekerheden als gevolg van de Franse revolutie; sk/js) in de negentiende eeuw overnemen. In plaats van de traditionele loyaliteit jegens de eigen stand, de kerk en de soeverein kwam die aan de natie. Naarmate tegen het einde van de eeuw het moderniseringsproces in een stroomversnelling terecht kwam en het verzet ertegen van traditionalistische zijde feller en wanhopiger werd, nam ook de identificatie met radicale en intolerante vormen van nationalisme toe.

In dezelfde geest merkt Labrie (1992, 62) op:

(...) het nationalisme (laat) zich slechts begrijpen als een onderdeel van een reactie op het moderniseringsproces zoals zich dit in Europa sedert het einde van de achttiende eeuw heeft toegedragen. Het nationalisme vervult in velerlei opzichten de functie van een politiek geloof, dat zijn aanhangers een zinvolle verklaring verschaft voor de spanningen en het onrecht in de moderne wereld en dat hen hiermee verzoent, in zoverre het uitzicht biedt op verlossing in de utopische natie die uit de heersende chaos zal worden geboren.

Ook lijkt er consensus over de interpretatie dat het nationalisme - dat zich kan 'uiten' als een gevoel, een beweging of een ideologie - steeds ontstaat als een door de intelligentia ontwikkelde en geleide oppositiebeweging tegen bestaande dynastieke en andere politieke machten.

Daarnaast lijkt men het erover eens dat er een (historische) ontwikkeling aangegeven kan worden die voor Duitsland bijvoorbeeld als volgt aangeduid kan worden:

(...) van het open-verdraagzame en nog overwegend cultureel georiënteerde nationalisme van Herder en zijn geestverwanten, (naar) het rudimentair-politieke van een Fichte tot bijvoorbeeld de verregaand gepolitiseerde en heel wat minder tolerante *völkische* richting tegen het einde van de eeuw, zoals gerepresenteerd in de integraal-nationalistische denkbeelden van bijvoorbeeld (...) de pan-germanistische *Alldeutsche Verband*. (ib., 26)

Deze ontwikkeling wordt door verschillende historici en onder uiteenlopende benamingen ook wel als een tweedeling waargenomen; er wordt dan bijvoorbeeld een liberaal-burgerlijke variant geconstrueerd die - in Duitsland - vooral voor 1848 opgeld deed, en daartegenover een romantisch-volkse variant die in Duitsland na 1848 tot ontwikkeling kwam. Deze tweedeling wordt dan ook wel in verband gebracht met de tegenstelling subjectief - objectief. In een subjectieve opvatting wordt nationalisme gezien als een subjectieve beleving van personen en

groepen als behorend tot één natie zonder dat daarbij te objectiveren criteria een rol spelen. In een objectieve opvatting spelen daarentegen zulke criteria een overheersende rol; ze worden gevonden in taal, volk en ras. De subjectieve opvatting past eerder bij de liberaal-burgerlijke variant, de objectieve bij de romantisch-volkse variant.

Ten slotte worden beide tweedelingen geassocieerd met een Westeuropees en een Middeneuropees nationalisme. Het Westeuropees nationalisme zou dan vooral in Frankrijk, Engeland en de Nederlandse Republiek tot ontwikkeling zijn gekomen, dat wil zeggen in (reeds lang) bestaande en onomstreden natie-staten, terwijl het Middeneuropees nationalisme juist een belangrijke rol in de 19e eeuwse staatsvorming speelde. In feite lijkt het erop dat daar de dynastieke en andere politieke krachten zich na de mislukte opstanden van 1848 meester zijn gaan maken van het nationalisme ter consolidatie van de eigen macht. Tekenend is in dit verband het volgende citaat van Wessels (1992):

‘Bismarck hatte den Staat geeinigt, aber nicht das Volk.’ Dit haast terloops opgetekende oordeel van Golo Mann legt in zijn kernachtigheid veel van de problemen bloot waaraan het Tweede Keizerrijk (1871-1919) mank ging. Duitsland vormde nu weliswaar één staat, de vorming van een nationale identiteit diende echter nog goeddeels gestalte te krijgen. Een verwijzing naar gemeenschappelijke etnische en linguïstische wortels alleen, voldeed niet. Evenals in oudere natiestaten als Frankrijk en Engeland, kan in het verenigde Duitsland onmiskenbaar een inspanning worden onderkend ter bevordering van een gemeenschappelijk natiebesef, dat zich ondermeer aftekende in een omvangrijke monumentalisering van persoonlijke exempla en roemrijke gebeurtenissen uit heden en verleden. Dat een verschijnsel door Hobsbawm geduid als *invention of tradition* zich ook hier manifesteerde, kan worden geconcludeerd op grond van talrijke voorbeelden, uiteenlopend van de instelling van officiële gedenkdagen en feesten, de compositie van waarlijk ‘Duitse’ liederen en muziekstukken (à la Wagner), de oprichting van musea, de cultus rond het gotische schrift (dat bij vele voorstanders bij uitstek als een voortbrengsel van de Duitse geest gold), het vervaardigen van schoolplaten in nationalistische zin tot een selectieve mythologisering van de Klassieke Oudheid als onlosmakelijk deel van een levend identiteitsbesef en een vermeend nationaal verleden. (ib., 41)

Het blijkt niet zo moeilijk de verschillen en overeenkomsten tussen het Duitse en Nederlandse nationale zelfbewustzijn zoals die uit een vergelijking van Duitse en Nederlandse nationale monumenten naar voren kwamen in te passen in het bovenaangeduide, schematische kader. Het Nederlandse nationalisme blijft goeddeels liberaal-burgerlijk, heeft feitelijk weinig met staatsvorming te maken en kent nauwelijks uitwerkingen in de richting van een romantisch-volkse variant - zeker niet onder de massa. Daarom blijft er in het Nederlandse nationale zelfbe-

wustzijn ruimte voor - al dan niet met de mond beleden, maar breed gedragen - tolerantie ten opzichte van mensen die niet tot de Nederlandse 'stam' behoren.

E. Nederlands nationalisme

We hebben in onze inleiding (het standbeeld van) een heden ten dage veronachtzaamde Jacob Cats ten tonele gevoerd en zijn eenzaamheid te midden der woelige toeristenbaren emblematisch geïnterpreteerd als symbool van het huidige Nederlandse nationale zelfbesef. Die veronachtzaming is natuurlijk niet van alle tijden, anders zou het beeld er niet staan. Tekenend is dan ook dat Van Kampen (1833, 43-44; geciteerd bij Te Velde, 1992, 407), terugblikkend op de resultaten van de Belgische opstand, een paar jaar na de onthulling van het eerder genoemde standbeeld de Belgen kon uitroepen tot 'het verachtelijkste Volk der Aarde'. Als oorzaak van die 'verbastering der naburige Belgen' wijst hij zonder blikken of blozen de omstandigheid aan dat de Belgen 'hun smaak voor Cats' verloren hebben en daarmee het laatste beetje 'van den ouden degelijken volksaard' kwijt zijn geraakt.

Als een bewijs van de zedelijkheid onzer Natie in de doorluchtige zeventiende, en zelfs in het grootste gedeelte der achttiende Eeuw mag men den smaak, dien de zededichten van de beminnelijken, vromen en goedhartigen Cats bij hen vonden, wel aanvoeren. Het is zelfs merkwaardig, dat deze edele volksdichter door zijne zoetvloeiende taal, zijnen aangename trant van verhalen, en door den echt *Nederlandschen* geest, die zijne gedichten bezielt, een' geruimen tijd de verbastering der naburige Belgen heeft tegengehouden, en dat met het verlies van hunnen smaak voor Cats ook hetgeen nog van den ouden degelijken volksaard bij hen was overgebleven, geheel en al is verloren gegaan, zoodat zij thans het verachtelijkste Volk der Aarde geworden zijn. (Van Kampen, 1833, 43-44; geciteerd bij Te Velde, 1992, 407)

Tegelijkertijd illustreert het citaat enerzijds waar de kern van de Nederlandse nationale identiteit gesitueerd werd - in de roemrijke Gouden Eeuw als produkt van onze *invention of tradition* - en anderzijds hoe die kern via Cats' geschriften gedefinieerd werd als "'zedelijkheid", huiselijkheid, kalmte, tolerante godsdienstzin en rustige vaderlandsliefde' (t.a.p.).

In Te Veldes historische analyse en interpretatie blijft die kern - als vorm van continuïteit in het nationaal zelfbewustzijn - tot de jaren zestig van deze eeuw vrijwel onaangetaast, zij het dat die meer dan eens geherinterpreteerd wordt, waarmee een vorm van discontinuïteit geïntroduceerd wordt. Ook laat Te Velde zien dat contemporair gelijksoortige 'kernen' in andere landen aanwezig zijn, zij het dat hij zijn voorbeelden steeds plaatst in Westeuropese landen of in Duitsland

voor 1848. Het Biedermeier nationalisme, waarvan het Van-Kampencitaat een uitdrukking is, domineerde in Nederland sterker dan elders: 'Hier immers keken burgers vanuit hun nieuw-verworven eenheidsstaat zelfvoldaan terug op de rumoerigheid van het einde van de eeuw ervoor' (t.a.p.).

Te Velde meent een patroon te ontwaren: was het Biedermeier nationalisme een reactie op het 'radicale' patriottisme uit de vorige periode (= laatste kwart 18e eeuw - eerste decade 19e eeuw), het werd zelf (vanaf ± 1840) weer gekritiseerd door het erop volgend burgerlijk-liberale nationalisme dat in 'onze Gouden Eeuw' vooral vrijheid en zelfstandigheid als nationale waarden meende te bespeuren en ware vaderlandsliefde gelijk stelde met de strijd voor die liberale waarden. Aan het eind van de 19e eeuw wordt dat dan weer opgevolgd door een 'heftig nationalisme' dat 'onze Gouden Eeuw' interpreteert in het kader van de Zuidafrikaanse Boerenoorlog (1899-1902) waarin onze stamverwanten de 17e-eeuwse 'deugden van eenvoud, degelijkheid en krachtige overtuiging' (Ib., 408) toonden, die het 'door materialisme en rationalisme aangetaste, "overbeschaafde" (...) *fin de siècle* zo node miste' (t.a.p.). Toen die oorlog verloren werd en de kwestie uit de belangstelling verdween, richtte het nationalisme zich op de vaderlandsliefde benodigd voor het voeren van de eerste wereldoorlog. Maar aangezien Nederland buiten die oorlog bleef, kreeg het nationalisme niet die felheid waarmee het in de oorlogvoerende landen gepaard ging. In het interbellum keert het nationalisme, volgens Te Velde (1992, 409) weer terug tot het propaganderen van burgerlijke deugden als typisch behorend tot de Nederlandse nationale identiteit, als, in de woorden van de historicus Johan Huizinga, het nationale geestesmerk: afkeer van extremisme, nuchterheid en handelsgeest, effenheid van het nationale leven.

Steeds meer onderzoekers komen tot de conclusie dat de tweede wereldoorlog voor de Nederlandse samenleving als geheel 'geen diepgaande breuk in de ontwikkeling vormt' (Van den Toorn 1992, 9). Anders gezegd:

Feit is dat de moderne geschiedschrijving steeds sterker is teruggekomen van de scherpe tegenstelling tussen collaboratie en verzet (...), maar dat men steeds meer is gaan inzien dat de bezettingstijd nauwelijks een intermezzo was, maar continuïteit te zien geeft, gekenmerkt door aanpassing en een streven om zo normaal mogelijk voort te kunnen leven. (t.a.p)

Dat maakte het mogelijk om in 1945 de draad van voor de oorlog weer op te pakken, ook wat betreft het perspectief op het nationale zelfbewustzijn als burgerlijke deugd.

In de 'roerige' jaren zestig en begin zeventig verliest het onderwerp vrij plotseling de publieke aandacht. Te Velde (1992) vat uiteindelijk de ontwikkeling in het nationale zelfbewustzijn in Nederland sedert het einde van de 18e eeuw als volgt samen:

De discussie (over de nationale identiteit in Nederland; sk/js) was tot op grote hoogte een exponent van de politiek-culturele problemen van het moment, problemen die vaak meer overeenkomst vertoonden met contemporaine vraagstukken elders dan met de problemen uit het eigen verleden. Telkens trachtten de intellectuelen die de discussie voerden een beroep te doen op de nationale traditie of identiteit om de politiek-culturele idealen die zij koesterden voor te stellen als de essentie dan wel de natuurlijke opdracht van de natie als geheel. Zij gaven daarmee hun idealen de schijn van vanzelfsprekendheid. (...) De moraliserende toon die de discussie over nationale identiteit zo vaak vergezelde staat hiermee in nauw verband. Met de schijnbaar vanzelfsprekende maatstaf van de nationale aard in de hand konden allerlei afwijkende meningen worden afgedaan als onnationaal dan wel als typisch Nederlandse gebreken. (ib., 410)

Afgaand op onze eigen indrukken zijn we geneigd te denken dat het nationale zelfbewustzijn - ondanks een recent oplevende aandacht voor het Wilhelmus; zie bij voorbeeld Wilmlink 1993 - nog steeds niet teruggekeerd is in de publieke belangstelling. Aan de hand van de beroering om de vermeende afschaffing van het Nederlands (deel 4 van de serie) zullen we die opvatting illustreren. We gaan nu eerst nader in op de geschiedenis van het Nederlandse moedertaalonderwijs.

III. Moedertaalonderwijs ten dienste van Volk en Vaderland?

A. De geschiedenis van het moedertaalonderwijs in Nederland

De geschiedenis van het moedertaalonderwijs is, zoals bekend, nog grotendeels ongeschreven; deel- en voorstudies zijn vrijwel niet voorhanden. De Vos (1939) biedt weliswaar een overzicht over de periode 1800-1930, maar dat bestaat voornamelijk uit een chronologische aaneenschakeling van tamelijk gedetailleerde, historisch-kritische analyses van schoolboeken en van andere geschriften van de auteurs van die schoolboeken, aangevuld met analyses van geschriften van taal- en letterkundigen die concrete belangstelling voor de praktijk van het moedertaalonderwijs - dat wil meestal zeggen: voor de schoolboeken - aan de dag legden. Door deze opzet krijgt de *vakdidactische* discussie tussen voor- en tegenstanders van bepaalde aanpakken in het moedertaalonderwijs relatief veel aandacht, terwijl de meer *pedagogische* opdracht van het moedertaalonderwijs nogal onderbelicht blijft. En juist in die pedagogische opdracht steekt naar alle waarschijnlijkheid een mogelijke bijdrage aan de ontwikkeling van nationaal bewustzijn³.

Kern van De Vos (1939) is onmiskenbaar de beschrijving en analyse van de vakinhoudelijke vernieuwing van het moedertaalonderwijs in het voortgezet onderwijs zoals die vanaf 1890, vooral door de door De Vos vereerde J.H. van den Bosch, gepropageerd wordt. Die vernieuwing kan samengevat worden als: geen onderwijs meer in de, als uiterst kunstmatig ervaren, classisistische schrijf-

taal en haar (retorische) conventies, maar moedertaalonderwijs dat uitgaat van en terugkeert tot de levende taal zoals de leerlingen die spreken. In die vernieuwde aanpak staat de observatie van die levende taal centraal. De eigentijdse slogan luidde dan ook: Taal is klank.

De Vos besteedt nauwelijks aandacht, zoals reeds gezegd, aan algemeen pedagogische en schoolpedagogische ontwikkelingen in de periode die hij bestrijkt, maar ook niet aan het onderwijsbeleid van de overheid in het algemeen of met betrekking tot het moedertaalonderwijs in het bijzonder. De uitkomsten van de gepresenteerde analyses kunnen dan ook niet in een rijke context gesynthetiseerd worden. Wel wordt zo nu en dan een poging gedaan de resultaten te verbinden met ontwikkelingen in de (Westeuropese taal- en literatuur)wetenschap en met ontwikkelingen in het denken over moedertaalonderwijs in voornamelijk Duitsland en Frankrijk. Op basis daarvan wordt een zekere periodisering tot stand gebracht. Samengevat ziet die er als volgt uit (De Vos 1939, 429-430):

1800-1848

Schrijftaalonderwijs op basis van een classisistische taalcultuur tegen de achtergrond van *Aufklärungs*-rationalisme en het streven naar nationale eenheid in de schrijftaal. Exemplarische operationalisatie: denkoefeningen als vooroefening van schrijven; redekundig ontleden.

1848-1890

Onder invloed van de Romantiek wordt taal opgevat als een specifiek-eigenaardige uitdrukking van de volksziel en wordt taalonderzoek historisch. Voor de inhoud van het moedertaalonderwijs betekent dat: historische grammatica en betekenissen van woorden en uitdrukkingen. Exemplarische operationalisatie: stijl oefeningen.

1890-1930

Tegen de achtergrond van het opkomend positivisme ontwikkelen zich de neogrammatici die primair in (een beschrijving van) het klankkarakter van taal waren geïnteresseerd. Voor het moedertaalonderwijs maakt dat de slogan mogelijk: Taal is klank. De opkomst van de psychologie maakt de slogan mogelijk: Taal is individueel. Voor de inhoud van het moedertaalonderwijs betekent dat: verschijnselen uit de levende taal verzamelen en bestuderen.

Na 1930

Tegen de achtergrond van het opkomend structuralisme richt het taalonderzoek zich weer meer op de schrijftaal en met name op syntactisch en stilistisch onderzoek. Voor de vakinhoud van het moedertaalonderwijs betekent dat: grammatica-onderwijs ten dienste van taalbeheersing en taaltucht. Exemplarische operationalisatie: zinsontleden, woordbenoemen, stijl oefeningen.

Klinkenberg & De Vroomen (1988) stelt voor de laatst genoemde periode tot 1970 te laten lopen en een volgende periode toe te voegen.

Na 1970

Tegen de achtergrond van het opkomend post-structuralisme en de opkomst van de socio- en pragmalinguïstiek en de communicatieleer, richt het taalonderzoek zich op de communicatieve functie van taal. Voor de inhoud van het moedertaalonderwijs betekent dat een communicatieve *Wende*. Exemplarische operationalisatie: discussieonderwijs.

Het probleem van de ontwikkeling van een nationale taal komt in De Vos' studie nauwelijks aan bod; voorzover dat probleem behandeld wordt, gebeurt dat vanuit het perspectief van de ontwikkeling van een standaard-schrijftaal van classisistische snit en de problemen die dat oproept voor 'goed' moedertaalonderwijs. De eventuele relatie tussen de ontwikkeling van een nationale standaardtaal en de bevordering van nationaal bewustzijn blijft dan ook geheel buiten beeld bij De Vos. Om daar meer zicht op te krijgen zullen we te rade gaan bij een recente studie over de onderwijshervormingen in Nederland tussen 1780 en 1850 (Lenders 1988). De relevante bevindingen daaruit geven we weer in de volgende paragrafen.

B. Het project van De Verlichting, standaardtaal(onderwijs) en nationaal bewustzijn

1. Taalklanken van het beschavingsoffensief: het project van De Verlichting en de ontwikkeling van een nationale taal

Aan het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw werd het onderwijskundig denken enerzijds overheerst door de ideeën en idealen van de Verlichting (Lenders, 1988) anderzijds door de rol die het volksonderwijs geacht werd te kunnen spelen in de uitbouw van de eenheidsstaat in politiek en bestuurlijk opzicht (Lenders, 1992). (Moeder)taalonderwijs of standaardtaalonderwijs lijkt daarbij geen voorwerp van aanhoudende zorg. In zijn analyse van de 'culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming (in) Nederland (tussen) 1780 en 1850' wijdt Lenders (1988) wel een hoofdstuk aan 'taalklanken van het beschavingsoffensief' (ib., 212-240), maar daarbij komt nationalisme en nationale identiteit niet ter sprake. De invoering van een standaardtaal, onder andere via het ontwerp van een nationale eenheidsspelleting en een normatieve, nationale grammatika voor het onderwijs, was wel een krachtig wapen in het offensief, maar lijkt uitsluitend gericht op de beschaving van het volk, niet op de nationalisering van het volk en de staat. Om de opvatting van de volksverlichters en onderwijshervormers uit het begin van de 19e eeuw te illustreren haalt Lenders (1988, 213-214) een van hun geschriften (1800) aan, waarin met grote nadruk gesteld wordt dat

waare volksverlichting niet denkbaar is zonder eene algemeene en naar regels geleerde kennis van de Moedertaal des lands; ja, mijns oordeels, is het nodig, dat het volk, zal het verlicht kunnen heeten, of kunnen worden, in alle Departementen van den Staat, niet alleen gelijkloidend spreekende, maar ook zodaanig, als men in de volksschriften gewoon is te schrijven en in openlijke aanspraaken zich uit te drukken; opdat het volk in staat zij, bij het leezen van de eerste, en het aanhooren van de laatste, alles te verstaan, en zich in het gemeene leeven, weder overal verstaanbaar te maaken.

Verder stelt de aangehaalde tekst dat er al heel wat gewonnen zou zijn

indien in een land geene, zo genoemde *Platte talen* gevonden wierden, die zeer hinderlijk zijn in het onderwijs der jeugd, en dus ook in de algemeene verlichting des volks.

Lenders concludeert dat volgens deze tekst 'de moedertaal de brug naar het huis der verlichting vormt'. Over een brug naar het huis der natie spreekt Lenders niet.

Natuurlijk willen we hier niet mee betogen dat Nederland in de 19e eeuw geen nationalisme kende of dat het Nederlandse (taal)onderwijs niet bij de ontwikkeling van een nationale identiteit in het volk betrokken was. Hake (1992) die verslag doet van onderzoek naar burgerschapsvorming in de Bataafse Republiek (1795-1798) gebruikt dezelfde tekst als Lenders en merkt daarbij op:

Belangwekkend in de (...) redenering was het argument dat plaatselijke dialecten een barrière voor de volksverlichting vormden en dat het gestandaardiseerde gebruik van de Nederlandse taal een belangrijke rol zou moeten spelen bij het creëren van nationale eenheid. (ib., 60)

Ook Hake citeert een deel van de tekst:

iedereen zal erkennen dat de gewone dialecten zeker het meeste kwaad doen aan de volksverlichting, aan het begrijpen en waarden van alle verlichte literatuur.... Het is overduidelijk dat onderwijzers, volkssprekers en zelfs de schrijvers van populaire verhandelingen gehinderd worden bij het verlichten van het volk door het feit dat de mensen niet gewend zijn in het dagelijks leven de zuivere moedertaal te spreken.

Hoewel de geciteerde tekst zelf geen expliciete relatie legt tussen de ontwikkeling van een standaardtaal, i.c. de zuivere moedertaal, en het bevorderen van nationaal bewustzijn, legt Hake dat verband wel als hij de argumentatie uit de tekst verbindt met meer algemene processen van nationalisering.

Zulke argumenten toonden vele overeenkomsten met Websters even oude gezichtspunt dat nationale eenheid en loyaliteit in de pas onafhankelijke Amerikaanse staten alleen maar bereikt konden worden door eenheid van taalgebruik (Webster, 1789). Dit standpunt treft men door heel Europa in deze periode aan in uiteenlopende bewegingen voor nationale onafhankelijkheid die het herstel van de moedertaal benadrukken. (Hake, 1992, 255)

Voor de verwijzing naar Amerika - waar in de discussie maar moeilijk een beroep gedaan kan worden op de diepliggende etnische wortels zoals gerepresenteerd in de geschiedenis van de moedertaal - en de benoeming van het middel tot nationalisering als 'eenheid van taalgebruik' - en niet 'moedertaal' - vallen op, omdat ze het nationaliseringsproces lijken los te maken van een voor de hand liggende 'romantisch-volkse' voedingsbodem.

2. Taalklanken van de beschaving: nationale volkszang, de ontdekking van het volkslied en de ontwikkeling van een nationaal bewustzijn

Lenders (1988, 218-220) behandelt nog een tweede onderwerp uit de 'taalklanken van het beschavingsoffensief': 'de verbetering van het nationale gezang'. Hij illustreert dat met de volgende eigentijdse (1802) tekst.

De zachte aandoeningen, welke het hart vertederen en voor de beoefening van allerlei Godsdienstige en gezellige deugden zoo welwillend maaken, worden door dit gemis (van beschaafde volkszang; sk/js) belet zich te ontwikkelen en die heilrijke gevolgen te verspreiden, welke zoo zeer geschikt zijn, om de Volkszeden te bevorderen, en daar door Volksgeluk te stichten.

In die verbetering van het nationale gezang zien de verlichters en onderwijshervormers een belangrijke rol weggelegd voor het zangonderwijs. Maar opnieuw gaat het hierbij in de hele 19e eeuw - in de interpretatie van Lenders - eerder om de zedelijke ontwikkeling dan om de ontwikkeling van nationaal zelfbewustzijn.

Toen Lenders zijn studie publiceerde was Vos' (1993) (bronnen)studie over het volkslied als 'spiegel van de volksziel' nog niet verschenen. Weliswaar concentreert Vos zich blijkens de ondertitel van zijn boek op 'het volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum', maar het eerste deel van zijn boek (23-154) is gewijd aan 'het volkslied in de negentiende eeuw'. Daarbinnen geeft hij een historische analyse van 'muziek en nationaal verleden' (72-90), waarin hij dezelfde bron uit 1802 als Lenders (1988) aanhaalt, maar dan als volgt:

Wij Nederlanders, zijn een natie of volk, onderscheiden van andere natien of volken, en hebben des het recht, om een' muziek- en zangsmak te hebben, welke onderscheiden is van den muziek- en zangsmak van andere volken: ja, wij hebben als zodanig eenen muziek- en zangsmak. (Vos, 1993, 83)

Het citaat toont aan dat rond 1800 'het nationale' als argument 'gebruikt' (cfr. Te Velde, 1992, 199) kon worden; het zegt echter weinig over een eventuele rol van de volkszangverbetering in de ontwikkeling van een nationaal zelfbewustzijn. Een hint in die richting geeft Vos' typering van de bundels *Volks-Liedjes* die de Maatschappij tot Nut van het Algemeen in het eerste kwart van de 19e eeuw publiceerde: 'die deugd, dankbare tevredenheid, vaderlandsliefde en godsdienstige ideeën uitdrukten en de voortreffelijkheid en voorbeeldigheid van de ijverige handwerksman en de vlijtige huisvrouw roemden' (ib., 34). Hoewel Vos op verschillende plaatsen laat zien dat steeds opnieuw een relatie gelegd wordt tussen volkszangverbetering en het nationaal belang, concludeert hij globaal:

het volkslied werd in de eerste plaats beschouwd als een middel ten dienste van de volksverheffing (...). Daartoe rekende men ook het aankweken van gemeenschapsbesef, al naar gelang doelgroep en gelegenheid ten dienste van een verzuilde of nationale saamhorigheid. (ib., 47)

Lenders interpretatie wordt hiermee in geen dele aangetast, maar Vos wijst daarnaast wel op twee ontwikkelingen die voor ons betoog van belang zijn. We behandelen ze in de twee volgende paragrafen.

3. De ontdekking van het volkslied als inhoud van het moedertaalonderwijs

Het volkslied als autonoom literair verschijnsel

Vos (1993) wijst erop dat naast de aandacht voor het volkslied als dienstbaar aan de volksverheffing, er vanaf ongeveer 1820 in Nederland, eerst aarzelend, ook aandacht ontstaat voor het volkslied als autonoom, letterkundig verschijnsel. Vos maakt aannemelijk dat dit onderwerp door de Duitse dichter en taalgeleerde August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874) uit Duitsland in Nederland 'geïmporteerd' is en dat het in het begin vooral in Vlaanderen op vruchtbare bodem belandde, terwijl het in Noord-Nederland eigenlijk pas tegen het eind van de eeuw de nodige aandacht kreeg, vooral door de katholieke letterkundige en culturele emancipator J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889). En met het onderwerp werd ook de, van oorsprong door Johann Friedrich Herder (1744-1803) geconstrueerde, 'Duitse' legitimering van de aandacht ervoor geïmporteerd:

Herder wilde niet alleen een alternatief bieden voor het eveneens door hem verfoeide gezang van het "Pöbel auf der Gassen, der singt und dichtet niemals, sondern schreit und verstümmelt", maar ook een inspiratiebron aanboren ter vervanging van zowel de gekunstelde romancemakerij als de didactische, humanitair-sentimentele dichtwerken van zijn tijd. Deze culturele heroriëntatie moest het keerpunt worden in een nationale wedergeboorte, die tegenover de rationeel geconstrueerde opvatting van de staat als individualistische belangengemeenschap, een organische volksgemeenschap plaatste. De door Herder gesuggereerde specifieke samenhang tussen volk en taal werd door andere Duitse intellectuelen en taalkundigen overgenomen en uitgewerkt in een theorie, die de gemeenschappelijke taal aanwees als beslissend criterium voor de existentie van een natie. (ib., 60)

Het is hier niet de plaats Vos' boeiende analyse te volgen van de steeds grotere aandacht die het volkslied als letterkundig verschijnsel in Nederland krijgt. We volstaan met een drietal constatering.

Het volkslied en het Nederlands nationalisme

De groeiende aandacht voor het volkslied blijft door de tijd steeds verbonden met de oorspronkelijk Herderiaanse context en - wat belangrijker is - met de daarop volgende varianten, ook die van het 'volkse nationalisme', waardoor het volkslied na de tweede wereldoorlog een 'besmet' onderwerp werd. De gevoeligheid op dat gebied gaat kennelijk zo ver dat, bijvoorbeeld, Vos zich in de Verantwoording van zijn studie vrij uitvoerig bezighoudt met de keuze van het onderwerp:

Ik stond vanaf het begin niet alleen sceptisch tegenover de muzikale genre-aanduiding 'volkslied', maar vooral ook tegenover het 'volkse denken' in het algemeen. Deze voorstelling van een volk als de drager van specifieke normen en waarden wordt door mij tegen wil en dank geassocieerd met het 'Blut-und-Boden'-obscurantisme aan de vooravond van de tweede wereldoorlog. (...) Zonder haar exclusieve idioom laat deze materie zich niet adequaat benaderen, maar het gebruik ervan laadt op de auteur de plicht tot verantwoording. (ib., 9-10)

Gerrit Kalff als letterkundig volksliedkenner

Het volkslied als autonoom verschijnsel krijgt vooral de aandacht van Nederlandse letterkundigen, veel minder van musicologen. Niet voor niets laat Vos de Noord-Nederlandse geschiedenis van het volkslied als autonoom verschijnsel min of meer aanvangen met het proefschrift van Gerrit Kalff (1856-1923) *Het lied in de middeleeuwen* (Kalff, 1883). Volgens Vos (1993, 51) gold Kalff 'als deskundige op het terrein van het 'oude volkslied'', maar als 'fervent volkszangpropagandist'

vond hij dat repertoire niet geschikt, omdat het niet bijdroeg aan het hogere doel: de nationale saamhorigheid. Volgens Vos (t.a.p.) was Kalff

uitgesproken nationaal gezind, maar gekant tegen chauvinisme. Vaderlands-liefde was een gevoel van nationale eigenwaarde, maar geen 'coöperatief egoïsme'.

Kalffs nationalisme bestond volgens Vos in de kern uit 'het besef van een gemeenschappelijk verleden en het streven naar een gemeenschappelijke toekomst' (t.a.p.) en werd mede 'ingegeven door de angst voor het verlies van onafhankelijkheid' van een klein land als Nederland. Toch beriep ook Kalff zich wel op een 'geestelijke eenheid die zich in een eigen volkskarakter openbaart' en die historisch mogelijk was geworden door 'eenheid van grondbezit, bestuur, taal, zeden en gewoonten'. In Kalffs opvatting was de verdere ontwikkeling van het nationaal bewustzijn vooral een zorg voor de betere standen; de lagere standen, 'die - naar zijn mening - vijandig staan tegenover eene samenleving die hun onthoudt waarop ze recht hebben', zullen spontaan geen nationaal bewustzijn ontwikkelen. Ze moeten daarbij 'geholpen' worden door de hogere standen die dan wel 'hun individualisme en materialisme moeten matigen ten gunste van verantwoordelijkheidsbesef en idealisme'.

De Afrikaanse Boerenoorlog vormde volgens Vos de aanleiding dat Kalff betrokken raakte bij de oprichting van de vereniging Volksweerbaarheid: een zedelijk lichaam voor de opbouw van het volkskarakter. Het volk moest 'uit den dommel der weerloosheid' gewekt worden ter verdediging van de nationale onafhankelijkheid. 'Verstandig geleide lichaamsoefening en spel in de open lucht' konden daarbij goede diensten verrichten evenals volkszang.

Gerrit Kalff als moedertaalonderwijsdeskundige

Via de letterkundigen wordt het volkslied als autonoom verschijnsel ook inhoud van het Nederlandse moedertaalonderwijs voor, oorspronkelijk, de hogere standen. Ook hier kan Kalff weer gelden als sprekend voorbeeld met zijn boekje *Het onderwijs in de Moedertaal* (1893). Voor de huidige lezer(es) mag zo'n titel verwijzen naar het hele moedertaalonderwijs van kleuterschool tot universiteit, Kalff behandelde onder deze titel alleen het moedertaalonderwijs op het gymnasium. Het is hier niet de plaats nader in te gaan op Kalffs betoog, maar het zal duidelijk zijn dat Kalffs nationalisme - in overigens gematigde vorm - ook doordringt in zijn opvattingen over wat 'goed' moedertaalonderwijs is. Zo sluit hij zijn pleidooi voor de ontwikkeling van drie nieuwe bloemlezingen ten dienste van het lees- en letterkunde-onderwijs in de eerste drie klassen als volgt af:

Eindelijk zou ik wenschen, dat elk dier drie bloemlezingen een nationaal karakter droeg: een voornaam deel der stukken moest handelen over ons volk, onze geschiedenis, onze kunst, ons huiselijk leven, onze zeden en

gewoonten, ons landschap, onze wateren, onze zee (...). (Kalff 1893, 129-130)

Zelfs als het gaat om de oplossing van heel praktische problemen klinkt daarvan iets door. Als er door gebrek aan tijd een keuze gemaakt moet worden uit de werken van 'onze' grote 17e-eeuwse schrijvers, adviseert Kalff voor het werk van Vondel te kiezen.

Zijn werk bevat toch de hoogste poëzie, *die ons volk heeft voortgebracht*. Als er eenige smaak, eenig gevoel voor poëzie, voor kunst, in een jongen schuilt, dan zal het door de tooverkracht van Vondels verzen worden te voorschijn gebracht en zich kunnen ontwikkelen. (Kalff, 1893, 59; cursive-ring toegevoegd)

IV. De constructie van een Nederlandse staats- en cultuurnatie en de ontwikkeling van nationaal zelfbewustzijn

Het Kalff-citaat dat de vorige paragraaf afsluit, illustreert de tweede belangrijke ontwikkeling die Vos (1993, 79-82) signaleert. Na de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden (1815) moesten overheid en historici naarstig op zoek naar een nieuwe traditie die vaderlandsliefde kon aankweken en daardoor historische tegenstellingen en spanningen tussen onderdelen van het Nederlandse volk respectievelijk met elkaar kon verzoenen en oplossen. (Vos maakt aannemelijk dat de Bataafse traditie van voor de Franse revolutie als zodanig niet meer kon dienen.) Ter bevordering van de vorming van zo'n *natiestaat* werd uiteindelijk een 'conciliante' geschiedenis geconstrueerd door een overaccentuering van de rol van het geslacht Oranje in de 16e- en 17e-eeuwse vrijheidsstrijd. Daardoor kon 'Oranje' uitgroeien tot een historisch verankerd symbool van nationale eenheid. Tegelijkertijd kon 'Oranje' daardoor het contemporaine, monarchaal-centralistische perspectief dragen. Maar merkt Vos op:

Naast de institutioneel gestuurde 'conciliante' geschiedschrijving groeide in de tweede helft van de 19e eeuw echter ook steeds meer de betekenis van het grote republikeinse verleden als bron van nationale eigenwaarde in cultureel opzicht. (ib., 80)

Kern van dat grote verleden vormden vooral de 17e-eeuwse schilders en literatoren. In die revival van de 17e eeuw als bron voor de vorming van een *cultuurnatie* speelden opnieuw letterkundigen een belangrijke rol. En voorzover die letterkundigen ook betrokken waren bij het moedertaalonderwijs plaatsten ze de werken van de grote schrijvers op de agenda van 'goed' moedertaalonderwijs dat zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van nationaal gevoel bij de leerlingen.

V. Samenvatting

Op grond van De Vos (1939), Wessels (1992), Labrie (1992), Te Velde (1992), Lenders (1988; 1992) en Vos (1993) komen we tot de volgende, voorlopige bevinding met betrekking tot het (moeder)taalonderwijs en de ontwikkeling van een standaardtaal en van nationaal bewustzijn in het 19e-eeuwse Nederland. Een voorlopige bevinding omdat een reeks van deelstudies exclusief gericht op het moedertaalonderwijs in de 19e eeuw de bevinding zal nuanceren of wellicht verwerpen.

De verlichters en onderwijshervormers in de negentiende eeuw bepleiten het verdwijnen van dialectgebruik in Nederland en dus de ontwikkeling van een standaardtaal, de zuivere Nederlandse moedertaal. Hun pleidooi heeft nauwelijks iets te maken met natievorming en met de ontwikkeling van nationaal bewustzijn. Zij zijn uit op zedelijke verheffing van het volk door voorlichting, maar vrezen dat volk niet te kunnen bereiken als ze geen gebruik kunnen maken van een standaardtaal. Hun positie houdt overigens niet in dat ze het argument van natievorming niet (kunnen) gebruiken (cfr. Te Velde, 1992).

Het pleidooi van de verlichters en onderwijshervormers voor de ontwikkeling van een standaardtaal valt samen met een actueel belang van de overheid: de centralisering van het bestuur in het Koninkrijk der Nederlanden (1815) vereist de ontwikkeling van een standaardtaal; als eerste stappen daarin worden een eenheidsspelletje (Siegenbeekse spelling; Van der Wal & Van Bree, 1992, 287-290) en een normatieve grammatica (Weiland; ib., 290-293) ontworpen en ingevoerd. In het derde kwart van de eeuw culmineert die ontwikkeling in de start van de ontwikkeling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1863-heden). Ook het toenemende (handels)verkeer heeft natuurlijk baat bij de ontwikkeling van een standaardtaal. Afhankelijk van de omstandigheden kunnen nationalistische argumenten ter ondersteuning van de ontwikkeling aangevoerd worden; ze lijken dan eerder 'versierend' dan doorslaggevend. In de constructie van de Nederlandse staatsnatie lijkt de geschiedschrijving en het geschiedenisonderwijs een veel belangrijker rol te spelen dan de taalwetenschap en het (moeder)taalonderwijs.

In het 19e-eeuwse taalonderwijs leidt een en ander tot een praktijk van star, formalistisch schrijftaalonderwijs, dat in de loop van de eeuw steeds sterker gekritiseerd wordt. In de ogen van tijdgenoten ontstaan er uiteindelijk twee talen, gescheiden door een diepe kloof: een spreektaal van het volk en een boekentaal of schrijftaal voor de hogere standen die daarnaar hun spreektaal ook modelleerden.

Bij de constructie van een Nederlandse cultuurnatie lijken de Nederlandse taal- en letterkunde een veel belangrijker rol te spelen, zij het in verschillende richtingen. Enerzijds spelen taal- en letterkundigen een belangrijke rol bij de waardering en ontsluiting van de 17e-eeuwse literatuur. Daarmee ondersteunden ze krachtig de liberale constructie van de 17e eeuw als het grote republikeinse verleden en bron

van nationale eigenwaarde in cultureel opzicht. Tegelijkertijd ontstaat er onder Duitse en Vlaamse invloed grote belangstelling voor het volkslied als letterkundig fenomeen en als spiegel van de volksziel. Vooral het *middeleeuwse* volkslied trekt daarbij grote aandacht, omdat aangenomen wordt dat het volk zich daarin op de meest authentieke wijze uit. De romantische constructie van het grote volkse verleden wordt mogelijk. De waardering voor de grote variatie en ongekunsteldheid in het taaleigen van het middeleeuwse taalgebruik neemt sterk toe. Taalkundigen 'vinden' de bestaande dialecten terug in de middeleeuwse teksten; die dialecten gaan delen in de positieve waardering van de middeleeuwse teksten. En die dialecten worden daarmee ook waargenomen als authentieke uitingen van de volksziel. Voorzover thans valt te overzien speelt in beide constructies een nationalistische argumentatie slechts een marginale rol, al krijgt die in de constructie van het volkse verleden als bron van nationale eenheid meer kansen.

Voor de discussie over 'goed' moedertaalonderwijs leveren deze ontwikkelingen veel spanningen op, zeker aan het eind van de eeuw; spanningen die hun uitwerking hebben op de 20e eeuwse discussies over 'goed' moedertaalonderwijs. Dat zullen we in deel 2 uit de serie aan de hand van concrete citaten demonstreren.

Noten

1. We volgen hier vrijwel letterlijk de tekst van Wessels (1992); Nipperdey (1968) zelf hebben we niet geraadpleegd.
2. Waarschijnlijk is Naatje 'afgeleid' van het woord *natie* dat als NATJE gespeld op het monument stond. *Naatje* is een meisjesnaam, maar als *naadje* gespeld is het ook een aanduiding voor het vrouwelijk geslachtsdeel.
3. Tekenend lijkt dat de studie wel een personenregister kent, maar geen zaakregister.

Bibliografie

- Es, G.A. van, Cats als moralist en dichter. In: P. Minderaa (red.), *Aandacht voor Cats bij zijn 300ste sterfdag; studies naar aanleiding van de herdenking op 12 september 1960, op verzoek van het desbetreffende comité bijeengebracht*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1962, p. 7-26.
- Gogolin, I., *Das nationale Selbstverständniss der Bildung*. Münster/ New York: Waxmann, 1994.
- Hake, B. J., De strijd om burgerschapsvorming: volksverlichting in de Bataafse Republiek. *Comenius*, 47, (1992), p. 247-264.
- Kalff, G., *Het Lied in de Middeleeuwen*. Leiden, 1883 (diss. RUL).
- Kalff, G., *Het onderwijs in de moedertaal*. Amsterdam, 1893.

- Kampen, N.G. van, *De invloeden van Nederland op het overige Europa*. Haarlem, 1833.
- Klinkenberg, S. & J. de Vroomen (red.), *Tussen Apollo en Hermes; Hoofdstukken uit de geschiedenis van moedertaalonderwijs in en buiten Nederland*. Enschede: SLO, 1988.
- Labrie, A., 'La religion civile': nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa. In: L.H.M. Wessels & A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1815-1919. Tekstboek* (p. 59-103). Nijmegen/Heerlen: SUN/Open Universiteit, 1992.
- Lenders, J., *De burger en de volksschool; Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming*. Nijmegen: SUN, 1988 (diss. RUL).
- Lenders, J., Liberalisme en positivisme: de ontwikkeling van een uniform schoolmodel in Nederland (1850-1900). *Comenius* 47, (1992), p. 265-284.
- Matthey, I.B.M., Verbeeld verleden; Schilderijen, schoolplaten en monumenten als uitingen van nationaal gevoel. In: L.H.M. Wessels & A. Bosch (red.), *Veranderende grenzen; Nationalisme in Europa, 1815-1919. Werkboek* (p. 114-163). Heerlen: Open Universiteit 1992.
- Minderaa, P. (red.), *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag; studies naar aanleiding van de herdenking op 12 september 1960, op verzoek van het desbetreffende comité bijeengebracht*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1962.
- Nipperdey, T., Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift*, 206 (1968), p. 529-585.
- Praz, M., *Studies in seventeenth-century imagery*. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 1964 (second edition).
- Renders, J.M., Bibliografie. In: L.M. van Dis et al. (red.), *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal; Met bibliografie* (p. 175-252). Amsterdam/Purmerend/Groningen: J.M. Meulenhoff/J. Muusses/Erven P. Noorhoff, 1962.
- Schöne, A., *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. München: Verlag C.H. Beck, 1968 (zweite Auflage).
- Toorn, M. C. van den, *De tweede wereldoorlog en het Nederlands van nu*. Nijmegen: KUN, 1992.
- Velde, H. te, Politieke stromingen komen en gaan maar de natie blijft altijd bestaan. Tweehonderd jaar discussie in Nederland over de nationale identiteit. *Ons Erfdeel*, 35, (1992), 3, p. 405-411.
- Vos, H.J. de, *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden; Een historisch-kritisch Overzicht van de Methoden bij de Studie van de Moedertaal in het Middelbaar Onderwijs sedert het begin van de 19e eeuw*. Turnhout: Van Mierlo-Proost, 1939 (diss.; twee delen).
- Vos, J.L.M., *De spiegel der volksziel; Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugidealisme tijdens het interbellum*. Nijmegen, 1993 (diss. KUN).
- Wal, M. van der & C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht: Het Spectrum, 1992.

Wilmink, W., *Het Wilhelmus*. Amsterdam: Van Goor, 1993.

(manuscript binnengekomen 26 november 1993)

(manuscript aanvaard 17 december 1993)

